

Nevetés, karikatúra és vallás

RENÉ NOUAILHAT*

1. Bevezetés

Felszólalásomban a humorról, a karikatúráról és a vallásról fogok beszélni a szólásszabadság és a blaszfémia kérdésének érintésével. Idén januárban a *Charlie Hebdo* rajzolóinak meggyilkolása után néhány héttel rendezett angoulême-i képregényfesztiválon Jean-Pierre Molina protestáns lelkész bemutatta a keresztény vallásról készített karikatúráit. Egyikük, amit a templom közepén állítottak ki, Jézust ábrázolja a kereszten, feje fölött a hagyományos „INRI” felirat helyett az „istenkáromló” kifejezés olvasható. Vád, ami Krisztus elítélésének indítékául szolgált.

Sokféle nevetés létezik. Van bárgyú humor, van módszeres gúnyolódás. Ezt űzi rengeteg televízió és rádió, az aktuális mókamesterek és a szórakoztató műsorok műsorvezetői – a kacagás majd szétveti a médiát. Gyakran „ostoba és gonosz” nevetésről van szó, ezt a fordulatot annak idején egy satirikus lap önironikusan magára vette, hogy éppen az említett bárgyú humoron próbáljon kifogni. Van, hogy zavarunkban nevetünk, vagy önvédelemből. Másképp nevetnek Kínában vagy Amazóniában, hiszen a komikum mindig egy adott kultúra terméke. A japán istennő kozmikus nevetése és a bororó indiánok romboló vagy győzedelmes nevetése rámutat a nevetésnek a vallási mítoszokban betöltött ambivalens szerepére.¹ Van felszabadító nevetés is, amely kiragad naiv képzeleteink közül. Mivel a kritikának nyit teret, az élet és a szabad szellem sajátja. A humor az értelem iskolája. A baj az, hogy nem mindenki fogja fel ugyanúgy. Főként a vallás terén, ami a szentség kitüntetett területe.

Ami szent, azon nem nevetünk. Azt tekintjük szentnek, amin nem szabad nevetni, s ha mégis, az blaszfémia. A hit szent terében számtalan olyan dolog lehet, amelyet a hétköznapi vallásosság szentnek tekint, ily módon óvva azt a gúnyos kritikától, amely megbotránkozást keltené. Későbbi fejlődés eredményeképp e dolgok elveszíthetik szent jellegüket, azután pedig már bárki szabadon gúnyolódhat rajtuk.²

A monoteista vallások legfőbb szentsége Isten szava, bármilyen formában nyilatkozzék is meg: Isten szava törvénné lett a zsidók számára; a keresztények számára Isten igéje Krisztus személyében testesül meg; a muszlimok a Könyvben (a *Koránban*) lelik fel. Ez a szentség egy abszolútumból, Isten igéjéből ered, ami e három vallás számára háromféleképpen nyilatkozik

* Egyetemi tanár, Centre Universitaire Catholique de Bourgogne. E-mail: rene.nouailhat@free.fr

¹ Amaterasu japán istennő nevetésével kapcsolatban l. Pierre LÉVÊQUE: *Colère, sexe, rire. Le Japon des mythes anciens*. Paris, Les Belles Lettres, 1988; a braziliai bororó indiánokról pedig Claude Lévi-Strauss műveit.

² Vö. Régis DEBRAY: *Jeunesse du sacré*. Paris, Gallimard, 2012.

meg. Ugyanakkor a szentség nem zárja ki a kritikai, sőt a blaszfém hozzáállást sem: ennek az abszolútumnak, amit oly sokszor állítottak a hatalomszerzés szolgálatába, lehet deszakralizáló szerepe is, és szabadító elvként működve felülírhatja megannyi bigott képzetünket.³

2. Nevetés a kereszténységben

Vizsgáljuk meg először is Krisztus esetét. A keresztény világot kezdetben a képi kifejezéssel szemben érzett bizalmatlanság, később pedig a képek mértéktelen használata jellemezte.⁴ A képi ábrázolás nem képezte a keresztény igehirdetés fő irányát. Sem Jézust nem rajzolták le, sem ő nem rajzolt (hacsak nem János evangéliuma 8. fejezetének 8. sora szerint a homokba), sem róla, sem az első apostolokról nincs képi ábrázolás. A Jézusról készített első rajz blaszfémia. Egy 2. vagy 3. századi graffiti, amely egy keresztre feszített szamárféjú embert ábrázol.

Constantinustól kezdődően a „császári zsinatok” során formálódó keresztény diskurzusban Jézus Krisztust „valódi Istennek és valódi embernek” mondták ki, ami ugyancsak megnehezítette az ábrázolását: hogyan jelenítsék meg az emberit az isteniben és az istenit az emberiben? Félelmetes kihívás volt ez, amely az összes létező vélekedést felszínre hozta: a leginkább képgyűlölőtől (ikonofóbia), sőt képprombolótól (ikonoklázia)⁵ kezdve egészen a képszeretelig (ikonofília), képtiszteletig (ikonodulia) és képimádattig (ikonolátria).⁶

Bár a megtestesülés dogmája szerint Jézus Krisztus „valóságos ember”, mégsem ábrázolják soha nevetés közben. A hellenisztikus és a római hieratikus ábrázolások hatását magán viselő ikonográfiai és spirituális hagyomány a szentelenséget a szentség jeleként állította be. Még olyan teológusok is voltak, akik egyenesen azt állították, hogy Krisztus sohasem nevetett. A kis Jézus pedig valószínűleg ugyanúgy mulatott, mint a többi korabeli gyermek, de ezt kevés ábrázoláson érhetjük tetten. Emberségét illusztrálandó inkább szenvedését ábrázolták (főként a 13. századtól kezdve). Jézus evangéliumokban elbeszélt tettei és viselkedése alapján egy vallásának rítusaihoz igen szabadon viszonyuló zsidó képe tárul elénk. Bizonyos vallási magatartás kétszínűségét metsző ironiával kritizálta, ami számos karikaturistát is megihletett.⁷ A hagyományos judaizmus szemszögéből szavai egyenesen istenkáromlók.⁸

³ A korlátainkat ismerő tudatból fakadóan „a megtérés egyetemes imperativusaként” működik – írja Stanislas Breton (*L'Avenir du christianisme*. Paris, DDB, 1999. 243).

⁴ René NOUAILHAT: *Les avatars du christianisme en bandes dessinées*. Coll. „Divin et Sacré”, Brüsszel, EMS, 2014.

⁵ A keresztény császárság kezdetén számtalan esetben romboltak le pogány templomokat, és tettek tönkre heterodoxnak, illetve eretneknek ítélt keresztény ábrázolásokat is.

⁶ Vö. François BOESPFLUG: *Caricaturer Dieu? Pouvoir et danger de l'image*. Paris, Bayard, 2006; François BOESPFLUG – Françoise BAYLE: *Les monothéismes en images. Judaïsme, christianisme, islam*. Paris, Bayard, 2014.

⁷ Átvételek általában a tartalmának parodizálására, mint pl. Michel CLÉVENOT a *Le Contre-Evangile d'Anatole*-ban (Paris, Idoc-France, 1975) vagy TRONCHET (Didier VASSEUR) a *Sacré Jézus*-ben (Paris, Delcourt, 1993).

⁸ Attól kezdve, hogy Istent atyjának nevezi, egészen addig, hogy elítéli a templomban folytatott kereskedést, Jézus szavai kemények. Vö. Mt 23, 23–27: „Jaj nektek, képmutató írástudók és farizeusok, mert tizedet adtok a mentából, a kaporból és a köményből, de elhagytátok mindazt, ami a törvényben ezeknél fontosabb: az igazságos ítéletet, az irgalmasságot és a hűséget; pedig ezeket kellene cselekedni, és azokat sem elhagyni.” „Vak vezetők: kiszűrítetek a szü-

Nyugaton az életmódbeli és világnézeti változások során a nevetés közege nagymértékben átalakult.

Nyugat-Európában és Québecben a társadalom hagyományos vallási kereteinek összeomlása a társadalom tömeges szekularizációját eredményezte, utat nyitva a szabados kritika előtt, amely élvezettel vetette magát a karikatúrarajzolásba: a *Charlie Hebdo* újság ebből a tiltás határait feszegető mozgalomból született.

Egy keresztény kultúrára épülő társadalomban mindenféle karikatúrához hozzászórtak az emberek. A gúnyos rajzok környezetünk részei. Maguk a keresztények hamarabb gúnyolták ki a klérust, mint a világiak.⁹ A papviccek közszájon forognak a katolikus plébániákon, akárcsak a zsidó anekdoták a rabbik között. A vallást támadó kritika a felvilágosodás óta igencsak felerősödött,¹⁰ és főként igaz ez a 19. és 20. századi grafikára.¹¹ Az „istentelenség” erkölcsstelenségét taglaló katolikus szatírák sem voltak éppen kíméletesek. Az egyházellenes karikatúrák a klérus dominanciájának, valamint az *ancien régime*-mel való kiegyezésének leleplezésére törekedtek, a köztársaság-ellenes karikatúrák pedig a vallást romboló szabados gondolkodás romlottságát támadták. Az indulatok felkorbácsolása végül ahhoz vezetett, amit Émile Poulat a „két Franciaország háborújának”¹² nevezett.

Manapság inkább „két világ háborújáról” kellene beszélnünk, két olyan világéről, amely ugyanazon a bolygón él együtt egymástól évszázados távolságokra lévő világfelfogásokkal, olyan háborúról, amely a globalizálódó világban és az információk folyamatos áradásában egyre erősödik. Mivel a kritikának ez a válfaja, amit tabukat nem ismerő gúnyból és végletes tiszteletlenségből gyúrtak, páratlan a civilizáció történetében. François Boespflug szerint „úgy tűnik, hogy az emberiség történetében egyedülálló jelenségnek vagyunk tanúi (...). Társadalmunk úgy döntött, és ez viszonylag friss fejlemény, hogy felhagy, vagy csaknem felhagy a képek bármiféle cenzúrázásával. Magát a cenzúra gondolatát cenzúrázza, a blaszfémia pedig elavult fogalomként tekint. Fel sem fogjuk, mennyire szokatlan ez a helyzet a civilizáció történetében.”¹³ Egyébként ennek is megvannak a maga határai, ahogy azt Oscar Panizza esete bizonyítja,¹⁴ vagy ahogy azt egyes, vallásuk szentségét gondosan védő vallási csoportok által blaszfémnek minősített előadások és plakátok esetén visszatérő jelleggel tapasztaljuk. Ahogy azt a Dániában 2005-ben, illetve a *Charlie Hebdo*-nál 2012-ben megjelent Mohamed-karikatúrákkal való példátlan

nyogot, a tevét pedig lenyelitek.” „Jaj, nektek, képmutató írástudók és farizeusok, mert megtisztítjátok a pohár és a tál külsejét, belül pedig tele van rablásvággyal és féktelenséggel.” „Vak farizeus, tisztítsd meg először a pohár és a tál belsejét, hogy azután a külseje is tiszta legyen!” „Jaj nektek, képmutató írástudók és farizeusok, mert hasonlók vagytok a meszelt sírokhoz, amelyek kívülről szépnek látszanak, de belül tele vannak halottak csontjaival és mindenféle tisztátalansággal.” (Magyar Bibliatársulat új fordítású Bibliája)

⁹ Ahogyan azt egy 13. századi kódexben láthatjuk, a *Bible de Saint Louis*-ban, ami egy meztelen püspököt ábrázol egy nővel együtt egy ágyban. A főpapot a süvegéről lehet megismerni, amit nem volt ideje levenni...

¹⁰ L. pl. Voltaire-től: *Ima Istenhez*, vagy Diderot *Apácáját*, vagy Flaubert *Szent Antal megkísértését*...

¹¹ Daumier-től és Poulbot-tól egészen a *Charlie Hebdo*-ig, Félicien Ropson és az olyan újságok illusztrátorain keresztül, mint a *Calotte*, a *Carillon* vagy a *Corbeaux*. Vö. Michel DIXMIER – Jacqueline LALOUETTE – Didier PASAMONIK: *La République et l'Église. Images d'une querelle*. Paris, La Martinière, 2005.

¹² Ezt a kifejezést Émile Poulat az *Eglise contre bourgeoisie* (Paris, Casterman, 1977) c. művében használta.

¹³ Les Actes de la Desco: *L'enseignement du fait religieux*. Paris, Scéren, 2002. 271. és 173.

¹⁴ *Das Liebeskonzil* c. művéért 1895-ben Bajorországban Oskar Panizzát egy év börtönbüntetésre ítélték.

(politikai) visszaélés mutatja, igen hamar újra felállhat egy képcenzúra. A fel-felbukkanó antiszemizmus elítélése éppúgy ösztönözhet arra, hogy új büntetési arzenált követeljenek egy aggodó, illetve felháborodott népszerűség kérésére.¹⁵ Nem biztos, hogy a jövőben a vallások kritikája és a rajtuk való nevetés joga olyan magától értetődő lesz, mint a képpromboló humor mestereinek csúfolódásaitól hangos elmúlt évtizedekben.

3. Karikatúrát rajzolni a Próféta-ról

A síita muszlimok világában a Próféta ábrázolása nem mindenhol volt tabu: a 13–14. századi kéziratokon, érméken vagy török, afgán és indiai szönyegeken számos ábrázolását fedezhetjük fel, igaz, ezek mindig tiszteletet parancsolók. Ugyanakkor a szúfizmus és a vahhabizmus követői nem tűrik el, és azt a Próféta személye elleni támadásnak tartják. Szentsége nem tűr semmilyen ábrázolást, következésképp gúnyos karikatúra sem készíthető róla. Az ember kizárólag a *Korán* szent szövegére támaszkodhat.

A *Vie de Mahometet* megrajzoló Charb és a gúnyolódásban vele egy húron pendülő *Charlie Hebdo*-beli cimborái számára pedig éppen a minden kritikai elemet nélkülöző olvasat volt a gúny tárgya. Charb ezt kifejezetten nevelő szándékkal tette, hogy némi kritikai értelemmel ruházza fel azt, ami a betű szerinti értelmezés során csakis ostoba kommentárokhoz vezethet.¹⁶ Rajzának „betű szerinti szöveghűsége” leleplezi a Mohamed próféta-ról terjesztett régi ábrázolások túlságosan primer értelmezéseit.¹⁷ A könyv előszava humorral tárja eléink ezt a szándékot: „Mohamed életét a régi muzulmán krónikák alapján, hozzáadott humor nélkül szedtük képbe. Még ha a forma egyesek számára blaszfémnek is tűnik, maga a lényeg teljesen *halal*. (...) A próféta tetteit és megnyilvánulásait egy az egyben a muzulmán történetírók leírásai alapján rajzoltuk meg.” Charb figyelmeztetett rá, hogy az úgynevezett szó szerinti olvasat mindig nevetséges, és hogy néhány kontextusából kiragadott kép gyakorlatba ültetésének semmi értelme sincs. Magyarátul néhány provokatív példát hozott. „Kedves olvasónóm, kedves olvasóm, jól vigyázz! Meg ne próbáld utánozni otthon azt, amit a könyv lapjain Mohamed tesz! (...) Ő talán a 7. században élt, de te nem. Így tehát ne végy feleségül hatéves kislányt! Ne köpj bele az újszülöttek szájába, ne gyilkolj zsidókat! (...) Ne vedd szó szerint azt, amit Mohamed tesz, vagy tenned parancsol!”¹⁸

¹⁵ Amikor Manuel Valls belügyminiszter Dieudonné M'bala M'bala antiszemita kirohanásai kapcsán „a törvény szigorításával” fenyegetőzött, Jack Lang egykori miniszter aggodalmát fejezte ki e „súlyos visszaesés miatt, amely egyfajta preventív rendszert, sőt mi több, előzetes morális cenzúrát jelentene a szólásszabadság rovására” (*Le Monde*, 2014. január 13.).

¹⁶ A képregény erőnye az, hogy két regiszteren játszik. A képek láthatóvá teszik azt, amit a szavak akarnak kifejezni, a kíséző szöveg pedig azt, amit a képek próbálnak megjeleníteni.

¹⁷ CHARB–ZINEB: *La Vie de Mahomet*. *Charlie Hebdo* különszáma, 2012–2013.

¹⁸ Uo.

Bölcs tanács ez. Óvakodnunk kell attól, hogy naiv módon a jelen valóságába ültessünk át egy régi szöveget. Egy régi szöveggel kapcsolatban akkor járunk el helyesen, ha mindig a saját kontextusában vizsgáljuk meg, és újraértelmezzük (újraírjuk az értelmét) jelen helyzetünkre. Ha valaki erről megfélemedezik, azzal egy olyan ostoba olvasatba zárkózik, amely nem vesz tudomást a régi szöveg jelentéséről, és a legjobb esetben is mulatságos.

A *Charlie Hebdo* illusztrátorainak meggyilkolása után egy rajzoló közölt egy karikatúrát, amelyen egy csuklyás gyilkos Kalasnyikovját remegve az általa lelőtt ember holttestére szegezve azt hebegi: „A ce... a ceruzájával fenyegetett!”¹⁹ Egy másik rajz pedig egy halott karikatúristát ábrázol, aki sírjából kimászva így kiált: „Csak vicc volt!”²⁰ Ezt a két rajzot szintén csupán viccnek szánták, bár alkotóik, akik ebben a megrázó időszakban, amely tömegekkel mondatta ki egyszerre, hogy „Je suis Charlie”, egyáltalán nem voltak vicces kedvükben. A két karikatúrán a gyilkos és áldozata közt kialakuló síron túli párbeszéd humora néhány szó és pár ceruzavonás révén képes magába sűríteni a helyzet tragikumát: a Próféta karikatúrája csak vicc volt, és ezt illendő lett volna komolyan venni.

Ez a tragikus esemény megmutatja, hogy a humor és a vallás összekapcsolásának problémája a kép befogadásának módjában rejlik. A rajz lehetővé teszi az „elvonatkoztató” olvasatot, mivel nem azonos az ábrázolt dologgal. „Ez nem pipa” – olvashattuk Magritte festményén. A karikatúra sem azonos az ábrázolt személlyel, nem más az, mint annak „kép-mása”.

A baj csak az, hogy a vallás területe kiemelten szimbolikus tér: hogyan másképp fejezhető ki a kimondhatatlan, mint szimbólumokban, hogyan láttatható a láthatatlan? Az ábrázolások természetüknél fogva nem kielégítőek, kivéve, ha úgy gondoljuk, hogy a túlvilág csak félelmeink és vágyaink képzeletbeli kivetülése. Egy szent dologra vonatkozó bármiféle ábrázolás jelentésének konkrét megvalósítása nem egyéb, mint blaszfémia.

FORDÍTOTTA: IPSO JURE FORDÍTÓIRODA

¹⁹ *Spirou*, 2015. január 16. 38.

²⁰ *La Croix*, 2015. január 13. 9. L. a világ valamennyi tájáról érkezett rajzok gyűjteményét: *La BD est Charlie*. Grenoble, Glénat, 2015. január. Cavanna, a *Charlie Hebdo* egyik alapítójának előszavával (egy 2012-es szöveg alapján): „A humor felér egy orrba vágással.”